श्रीमद्भगवत्गीतायां दार्शनिकतत्वानुशीलनम्

अर्चना सिंह एवं रवि चौरसिया

https://doi.org/ 10.61410/had.v19i4.210

''कृष्णस्तु भगवान स्वयम्'' भगवानः श्रीकृष्णः कथितः अस्ति। षोडशकला–पूर्णः अवतारः भगवानः मुखस्वारूपे अमृत तुल्यं ज्ञानं दत्तवान अस्ति।

अस्य अर्थः यत् गीता संदेश श्रीकृष्णेन प्रबोधः अस्ति, यं दार्शनिकाः पुरूषार्थ दृष्टिभिः जनमानस्य समक्ष प्रस्तुतवन्तः गीता तत्वमीमांसायाः दृष्ट्या शुद्धबुद्धया पाप–अपराधयों नाशः प्राप्ति भवति। आधारभूत मनीषायां ''भगवत्गीता'' कर्मस्य व्यापकं मान्यता प्रकाशयति। प्रमाणगम्यता जीवने प्राप्तः कृते ज्ञान अज्ञानयो महत्वे प्रकाशम् आहरित। शंकराचार्यः ज्ञानयोगस्य प्रमुखत्वस्य विवेचना कुर्वन्ति।''

अतः उक्त संकेतानाम् आधार कृत्वा उक्तं शक्यते यत् कास्चित विशेषस्य शैली मध्ये श्रीमद् भगवत्गीता केन्द्रितं ज्ञानर्मं प्रदर्शयति, तु अपरस्य गीता इति प्रतिपाद्यं '6निष्कामकर्मस्य प्रस्तुतीकरण अतिस्त–

''कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
म कर्मफलहेतु र्भूमा ते संगोऽस्त्वकर्मणि।।''

एवं प्रकारेण सर्वेषां भारतीयदर्शनानां मान्यताः अवलोक्तये चेदिदं चेदिदं प्रस्तुतं सूचयति यत् श्रीमद् भगवत्गीता इत्यस्मिन् उल्लिखित ज्ञानमार्गः कर्ममार्गः च द्वितीयेभ्यः न पृथकः किन्तु तेषां मानांकित संयोजनं विद्यते। प्राणी स्वस्य जीवनस्य निष्कामभावेन कर्तव्येण अग्रसरः भवति, तस्य कर्म, ज्ञान, भक्तेः मध्ये यस्मात् मार्गम् चयनं कृत्वा अग्रे गच्छेत, सः तस्य विवेकाधीनः अस्ति। यदि तस्य कर्मसु, निष्कामभावः भवति, तर्हि सः निश्चयेन मनोनांछित फलं प्राप्यनोति, सर्वेषां जीवेषु शाश्वतं सुखम प्रददादि।

देवान्यावयतानेन ते देवा भावयन्तु व परस्परं भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ।।
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तों मुच्यन्ते सर्वकिल्वषैः।
भुञ्जते ते त्वधं पापाये पचन्त्यात्मकारणात्।।

''श्रीमद्भगवत्गीताया'' महत्वं तस्या सम–वयदृष्टया एवं सन्ति। अतः भगवद्गीतायां वर्णिताः उपदेशवाक्यानि तेषां, दार्शनिकं पक्षं अस्मित् लेखे उद्वतुं प्रयन्तं कृतम्।

पृष्ठभूमि – भारतीयदर्शनस्यचिन्तनस्य प्राणभूतस्य वैदिकसंस्कृतेः सारतत्वं, आत्मज्ञानस्य अनेकगूढ़रहस्यानां परिचायकः, चेतनात्मकस्य जीवजन्तोः आधारतत्वस्य करोति अनेकांशं व्याख्यां करोति। गीता शाश्वतं ज्ञानम् आस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे एका गाथा अस्ति या व्यासमुनिः अष्टादशपुराणनि, नवव्यकरणनि, चतुर्वेदांश्च मथित्वा महाभारत् रचितवान्। तस्मात् महाभारत रूपसागरमन्थनात् गीता प्रकटिता च। अष्टादशपुराणनि नव व्याकरणनि च। निर्मय्य चतुर्वेदांश्च मुनिना भारते कृतम्।। भारतों दधि निर्मय्य गीता निर्माधितस्य च। सारमुद्धत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे धृतम्। तात्पर्य एतत् यत् एषः स्वमेव मित्रं च अपरिमित्रेण सह संवाद अस्ति –

शोधछात्रा–संस्कृत, डॉ0 राममनोहर लोहिया अवध विश्वविद्यालय, अयोध्या।
सहायक आचार्य, संस्कृत, का0सु0साके0 पी0जी0 कालेज, अयोध्या।

यस्मा न्नोंद्विजते लोका लाका न्नाद्विजये चयः

हर्षामर्षभ्योद्वेगर्मुक्यों यः स चमे प्रियः।।

वा – संवादमिमश्रौषमदभुतं रोमहर्षणम्।

अस्य भाषणं यया सरलं अस्ति, तथैव तस्य भावाः अतिगम्भीराः सन्ति। गीता महती विषेषता एषा अस्ति यत् वाच्यप्रमाणस्य अपेक्षया वैयक्तिकानुभूतेः अधिक वलं ददाति। सत्यं अस्ति यत्

अस्मिन् अनुशीलनं कर्मकाण्ड वा पौराणिककथाः सन्ति, किन्तु तासा सर्वसां आयामस्य नियन्त्रण कर्तु मानवीयचेतनायाः जागरणं अस्ति। गीता सप्तशतानां श्लोकानां मध्ये अपर्यस्तं निःश्रेयस मार्ग प्रकटयति।

गीता यथार्थतया संस्कृत साहित्यानां रत्नभूतगौरवग्रन्थः अस्ति यस्मिन् धर्मस्य दर्शनस्य, नीति च त्रिवेणी लहरति। एषः कश्चन सम्पदायविशेषस्य मान्यग्रन्थः न अस्ति। गीता धर्मस्य अभिप्रयायः मानव मात्रस्य उत्थानः अस्ति, यस्मिन् सर्वेषां समप्रदायाना विचारधाराणां एकः समन्वयः अभवत्।

गीता अति महत्वपूर्णा अस्ति यत् तस्य सम्बन्धे इदम् उक्तम् अस्ति।–

''सर्वोपनिषदों गाहो दोग्धा गोपालनन्दनः

पार्थोवत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्।।''

अत्र अष्टमत्रयोदशे अध्याये सगुणनिर्गुणरूपेण व्रह्म बोधं करोति।

गीता स्वरूपस्य निर्धारणं श्रीमद्भगवतगीता प्रथमः श्लोकः एवं करोति। यथा :

'यदा यदा कि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारतः।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।

धर्म क्षेत्र कुरुक्षेत्र समवेता युयुत्सवः।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सुञ्जयः।

यत्र योगेश्वरः कृष्णों यत्र पार्थो धनुर्धरः।

तत्र श्री विजयो भूतिः ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम।।

अत्र ध्यानं यत कर्तव्यं यत श्रीमद्भगवतगीता 'धर्म' शब्देन आरभते च 'मम' शब्देन समाप्ते। धर्मस्य अर्थः कर्तव्यं इति गृह्यते तदा गीता अर्थः भवेत् मम धर्म अर्थात् ममत कर्तव्यम्।

सर्वे व्यम् जानामः यत धुर्नधरः अर्जुनः स्व कर्तव्य मार्गे जाग्रतम् कर्तु भगवता कृष्णेन उपदिष्टम् इव गीता इति कुरुक्षेत्रे मानवानाम् कृते अत्र दत्तं सन्देशः अस्ति यत किं कर्तव्यनिष्ठानां मार्गदर्शकः ग्रन्थः गीता अस्ति।

गीता मानवं परोपकाराय धर्माय जात्याः वर्णस्य विशेषणं न सीम्नोति, एषा त जातिं धर्मं वर्णं वर्गं च अतिक्रम्य मानवेन न अपितु प्राणिमात्रं प्रेरयति। ''श्रीमद्भगवतगीता'' तत्वमीसांसा च इति सर्वेषां दार्शनिकतत्वानाम् यथा मनोरमं सामजस्यं प्रदर्शितं अस्ति तत् परम श्रेष्ठं च नितान्तं उपादेयम् अतिस्त। भारतीयदर्शनशास्त्रेषु गीता द्वितीयप्रस्थानस्य अन्तर्गतं गण्यते ततः अस्या महिमायाः पूर्ण आभासः लभ्यते।

गीता अध्यायक्रमेण अनुसारं विषयवस्तुनिर्देशः निम्नप्रकारेण अस्ति।

प्रथम अध्यायः – गीता प्रथम अध्याये अर्जुनः कुरूक्षेत्रस्रू युद्धक्षेत्रे स्वीयं निकटसम्बन्धिनः, गुरून्, मित्राणि च पश्य। यदा अर्जुनः करुणया शोकाभिभूतश्च भवति युद्धं अकर्तुम् इच्छति। ततः श्रीकृष्णेन सह संवादः अस्मिन् अध्याये वर्ण्यते।

द्वितीय अध्यायः – अत्र अर्जुनः कर्तव्य–अकर्तव्य विवेक कुर्तं असमर्थः भवति। तदा कृष्णः नश्वर शरीरं तथा अनश्वरं आत्मानः विवेचनं कुर्वन्ति, ततः दोहन्तरणं, ब्रह्य, विद्या, निष्काम–भावः च स्तिप्रज्ञस्य विवेचनं कृतवान्।

तृतीय अध्यायः – अत्र श्रीकृष्णः पार्थं कर्मयोगस्य स्वरूपं प्रतिपादयति।

चतुर्थ अध्यायः – चतुर्थ अध्यायेषु श्रीकृष्णः अर्जुनाय आत्मा परमात्मयोः सम्बद्धं दिव्यं ज्ञानं उपदिशन्ति।

पंचम अध्यायः – अत्र कर्म योगः कर्तव्यमार्गस्य कर्तव्यस्य मार्गस्य पृथक्करण तथा विधयः प्रतिपादिताः।

षष्ठ अध्यायः – अत्र ध्यानयोगस्य विशेषता प्रतिपादिता।

सप्तम अध्यायः – अत्र सत्यस्य स्वरूपं निरूपितम्।

अष्टम अध्यायः – अत्र भगवत् तत्वे विषये ओजस्वी विचारधारा प्रतिपादिताः सन्ति।

नवम् अध्यायः – अत्र प्राणीनमा् परमात्मनः शास्त्र सम्बन्धस्य निवेचनं कृतम्।

दशम अध्यायः – दशम् अध्याये भगवतः परम ऐश्वर्यस्य वर्णनं अस्ति।

एकादश अध्यायः – अत्र प्रभोः विराट् स्वरूपं निरूपितं यत्र श्रीकृष्णेन अर्जनाय दिव्यदृष्टि प्रदत्ता अस्ति।

द्वादश अध्यायः – अत्र भक्तियोगस्य विवेचनं कृतम् अस्ति।

त्रयोदश अध्यायः – अत्र प्रकृतिः पुरूषः चेतनायाः विश्लेषं कृतम्।

चतुर्दश अध्यायः – अत्र भौतिकप्रकृत्या त्रयः गुणा सत्वं रजः तमः च विवेचिताः सन्ति।

पंचमदश अध्यायः – पंचदशे अध्याये पुरुषोत्तम योगस्य वर्णनं कृतम् अस्ति।

षोडश अध्यायः – अत्र अध्याये दैवासुरसम्पद्विभागयोगस्य वर्णनं कृतम् अस्तिः।

सप्तदश अध्यायः – अत्र अध्याये शास्त्र–अशास्त्रयोंः भेदः निरुपति अस्ति।

अष्टादश अध्यायः – यस्मिन् अध्याये तत्वानां रहस्यं प्रकटित् अस्ति। अस्मिन् अध्याये धैर्यम् सर्वेषां कर्मणां कर्ता इति उक्तम् अस्ति।

तत्त्वमीमांसा –

तत्वमीमांसायाः अभिप्रायः दर्शनस्य अस्मिन् भागे अस्ति यत्र सत्, यथार्थ तथा ज्ञानं प्रकृतेः मूल्यांकनं क्रियते। ''श्रीमद्भगवतगीता'' दर्शनस्य मुख्य सिद्धान्तः अस्ति यः सत् अस्ति तस्य आभावः न कदापि स्यात्।

तस्मात् शरीरस्य विनाशेऽपि आत्मा अविनाशी अस्ति। अस्मिन् सांसारिके जगति वटवृक्षस्य रूपेण उपमा कृता अस्ति।

भगवतगीता अस्मान शिक्षयति यत् धर्मनिष्ठः पुरुषार्थी जनः जागरति तदा शेषसंसारे निद्रायाम् स्थिता भवन्ति।

''या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।

यस्या जागृति भूतानि सा निशापश्यतों मुनेः।।''

श्रीमद् भगवतगीता प्रकृतिः पुरुषः अनादितत्वं इति उच्येते –

''प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभावपि।

विकारश्चु गुणांश्चैव विद्धिप्रकृतिसम्भवान्।।''

परन्तु एतयो उभयोऽपि परे एकं मूलभूतं तत्वं अस्ति यः पुरुषोत्तमः गीतायाः अनुसारं प्रकृतिः च अस्य ब्रह्मरूपस्य परम तत्वस्य द्वे विभूती अस्तः एतेषु त्रिषु तत्वेषु जगत् जीवे च परब्रह्मा च इति निर्दिष्टम्। सांख्यदर्शने प्रकृतिः पुरुषः च अनादि स्वरूवरूपिणौ स्वयम्भू च निर्दिष्टे, किन्तु गीताया तयो तनादित्वं स्वातन्त्र्यम् स्वयंभूत्वं च न स्वीक्रियते।

अत्र श्रीकृष्णः प्रकृतिं मायां पुरुषं तु आत्मनः अंशं मन्यन्ते।

''दैवी होषागुणमयी म ममाया दुरत्या।''

गीतायाः अनुसारं सृष्टयर्थं स्वातन्त्र्या न भवति सा ईश्वरस्य अंशाधीना आस्ति।

यथा –

''मयाध्यक्षेण प्रकृति सूयते सचराचरम्।''

अत्र गीतायाः अनुसारम् पुरुषस्य द्वे रूपे विवृते स्तः। क्षरः च अक्षरः च स्तः अक्षरः भौतिक जगतः विनाशी जीवः जडः पदार्थ च अस्ति, तथा अविनाशी कूटस्थः परा प्रकृतिः ''अक्षर'' अति उच्यते।

गीतायाम् पुरुषोत्तमस्य द्वौ रुपौ निर्दिष्टौ व्यक्तं च अव्यक्त च तत्र व्यक्तं माया, अव्यक्तं च ईश्वरस्य आत्मा इति। गीतायाः अनुसारं पुरुषोत्तमः सर्वोत्कृष्टा सत्ता अस्ति। सः एव लोक–परलोकयोः परमतत्वं च पुरुषोत्तमः च अस्ति।

उपसंहार :– उपयुक्त अन्तः साक्षात् स्पष्टं भवन्ति यत् गीतायाः पूर्व वैदिक साहित्ये .यः दर्शनेषु प्रवाहः अभवत्।

1. कर्मयोग
2. ज्ञान योग
3. भक्तियोग

कर्मयोगस्य प्रवृतिः ब्राह्मणग्रन्थेषु अभवत्। ज्ञानयोगस्य विकासः उपनिषत्सु भवति, भक्तियोगस्य विकासः रामायणमहाभारते च महाव्येषु भवति। एतेषां सर्वेषां सारः प्रस्तुतः एतेषां सर्वेषां सारः प्रस्तुत ग्रन्थः ''श्रीमद्भगवतीगता'' अस्ति।

आचार्य शंकरस्य वाक्येषु – **''सर्ववेदार्थसारं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं''**

निष्कर्षतः ''श्रीमद्भगवतगीता'' उपदेशानां व्यवहारिकत्वात् आधुनिकयुगे गीता–दर्शनस्य चिन्तनस्य अत्यन्त प्रासांगिकत्वं अस्ति। यतः एतेषां उपदेशानां अनुकरणेन मानवस्य सर्वविधं समस्याः निराकर्तुं शक्याः।

संदर्भ सूची –

1. श्रीमद्भगद् गीता – 18 – 45
2. श्रीमद्भगद् गीता – 18 – 46
3. श्रीमद्भगद् गीता – 2.15
4. श्रीमद्भगद् गीता – 2–56
5. श्रीमद्भगद् गीता – 5–46

6. श्रीमद्भगद् गीता – 3–11
7. श्रीमद्भगद् गीता – 3–13
8. श्रीमद्भगद् गीता – 12–15
9. श्रीमद्भगद् गीता – 1–7
10. श्रीमद्भगद् गीता – 1–1
11. श्रीमद्भगद् गीता – 2–69
12. श्रीमद्भगद् गीता – 13–19
13. श्रीमद्भगद् गीता – 13–18
14. श्रीमद्भगद् गीता – 10–41
15. श्रीमद्भगद् गीता – 2–19
16. श्रीमद्भगद् गीता – 9–10
17. श्रीमद्भगद् गीता – 15–18